

ОПОЗИЦІЙНИЙ РУХ УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ

ПІВДНЯ УКРАЇНИ 60-70-х рр. ХІХ ст.

Андрій ТАРАСОВ

Участь учнівської молоді в суспільно-політичному житті України другої половини ХІХ ст. на сьогодні лишається однією з недостатньо вивчених сторінок вітчизняної історії. Це стосується й питання опозиційної діяльності учнів середніх навчальних закладів Півдня України. Дореволюційна історіографія якщо і торкалась питання опозиційного руху в середній школі, то лише в контексті російської дійсності. За словами дореволюційного російського дослідника В. Дінзе: “Що являв собою південний (мається на увазі український — Т.А.) середньошкільний рух до 1901-02 учбового року, які були його цілі і способи їх здійснення — нам зовсім невідомо”¹.

У своєму дослідженні В. Дінзе визначає територіальну специфіку руху в середній школі, порівнюючи його зі студентськими виступами. Однак його дослідження базується переважно на фактах діяльності учнівської молоді в Санкт-Петербурзі, що не дає можливості повно висвітлити рух на Україні. Доволі тенденційною є праця А.А. Ісаєва, який пов’язує появу руху в середній школі лише з лінивистією учнів². Загальний контекст суспільного руху в час правління Олександра ІІ показано в роботі А.А. Корнілова³. Він справедливо критикує реакцію в сфері освіти й, особливо, статут 1871 р. Однак в своїй роботі автор не подає фактичний матеріал про опозиційність учнівської молоді на Півдні України.

Радянська історіографія приділила значну увагу фактам опозиційних виступів учнівської молоді. Так, Б.В. Тітлінов у своїй роботі надає відомості про учнівський рух наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст.⁴. Оціночні судження автора цієї праці носять пробільшовицький характер. У своєму дослідженні А.К. Волощенко визначає загальні тенденції у розвитку суспільно-політичного руху в Україні⁵. Доволі ґрунтовним дослідженням руху в середній школі вирізняється праця радянського історика П.С. Ткаченко⁶. Автор роботи робить справедливий висновок про те, що рух учнівської молоді не був ізольованим та випадковим явищем суспільного життя Російської імперії другої половини ХІХ ст. Відносно Півдня України П.С. Ткаченко наводить факти опозиційних виступів одеських семінаристів. Однак поза увагою радянських істориків залишилось питання участі учнівської молоді в українофільському русі. Натомість питання опозиційного руху учнівської молоді з південних слов’ян було відображено в праці П.С. Соханя⁷. Автор справедливо пов’язує цей рух з особливостями суспільно-політичного життя України.

Українська історіографія на сучасному етапі торкається теми в праці В.И. Борисенко та Г.А. Непорожньої⁸. Дослідники в своїй роботі подають сучасне розуміння ролі учнівської молоді у суспільно-політичному житті Російської імперії поч. ХХ ст. Події другої половини ХІХ ст. в цій праці не були об’єктом дослідження, а отже висвітлені побіжно. С.І. Світленко в своїх роботах, вивчаючи народницький рух, подає відомості про участь у ньому учнівської молоді⁹. Автор звертає увагу на те, що учнівська молодь, поряд з прогресивною інтелігенцією та студентською молоддю, була складовою частиною активних діячів народницького руху¹⁰. Аналогічно розглядав це питання й А.М.Катренко¹¹. Один з розділів свого дисертаційного дослідження присвятила питанню

молодіжного руху О.І. Бабіна¹². Вона зазначає про специфічність молодіжного руху в Україні, який до всього набув ще й національно-визвольного характеру. Проте в своїй роботі дослідниця зупиняється переважно на подіях кінця XIX — поч. XX ст.

Отже, історіографічний огляд наочно демонструє маловивченість опозиційного руху учнівської молоді другої половини XIX ст., зокрема на Півдні України.

У цій статті зроблено спробу охарактеризувати різні форми опозиційного руху учнівської молоді Півдня України в 60-70-х рр. XIX ст. Окрім цього, ми намагалися виділити різні течії та головні тенденції в опозиційному русі учнів середніх навчальних закладів.

Для вирішення означених завдань було сконцентровано увагу на архівних документах жандармських управлінь.

Перші прояви суспільно-політичної активності учнівської молоді на Півдні України було зафіксовано ще в кінці 50-х — на початку 60-х років XIX ст. Вони були пов'язані з роботою недільних шкіл.

Дослідники революційного руху на Півдні країни вважають, що в Одесі існувало 10 недільних шкіл, причому, багато з них виникло в робітничих околицях міста — на Молдаванці і в Бугаївці. Ініціаторами і головними вчителями в них були учні середніх навчальних закладів та студенти Рішельєвського ліцею, вищого навчального закладу Одеси, який у своє попечительство Одеським учбовим округом М. Пирогов хотів перетворити в університет. Саме під впливом діяльності цього видатного вченого й адміністратора в ліцеї формується певний демократичний тип ліцеїстів, які восени 1859 р. рішуче виступили проти биття та знущань реакційної професури і нового одеського попечителя учбового округу Ребіндера. В листі, що пояснювала мотиви свого протесту, який підписала 41 особа, ліцеїсти заявили про свою прихильність до “розумної свободи”, що з часів попечительства Пирогова “почалось самосвідоме буття наше як членів молодого, що навчаються правді суспільства”, що вони чимало в цьому плані зобов'язані “гуманному попечителю Пирогову”, котрий прагнув зробити з них “чесних і добрих громадян”, і тепер вони виступають проти насильства і образ, тому що вони — “не є поборниками кулака і палиці”¹³.

В середовищі цих ліцеїстів утворилось так зване “Товариство добрих цілей”. Його відкриття було присвячене даті 14 грудня 1859 р. — дню першого відкритого виступу проти самодержавства декабристів. Цим самим засновники цього товариства підкреслили його політичну спрямованість. Аналіз програми і мети діяльності товариства приводить дослідників до справедливого висновку про демократично-просвітницьку сутність його. Участь у відкритті і роботі недільних шкіл, поширення нелегальної та просвітницької літератури, вивчення і реферування видання “Вільної російської друкарні” Герцена-Огарьова — стали основними напрямками в діяльності цього товариства¹⁴.

Отже, суспільно-політична активність учнівської молоді Одеси наприкінці 50-60-х рр. XIX ст. носила демократично-просвітницький характер. Проте, після вступу до виконання своїх обов'язків нового попечителя учбового округу, в настроях молоді Одеси формуються перші зародки опозиційності.

З початком діяльності революційного товариства “Землі і волі” учнівська молодь стає об’єктом активної пропаганди її прихильників. Факти такої діяльності було зафіксовано в місті Єлизаветграді. На поч. 60-х рр. тут, у кавалерійській школі, працював однодумець Добролюбова — Н. Новицький, підпоручик 8-ої польової артилерійської бригади, дворянин Псковської губернії. Саме в Єлизаветграді, за даними військового міністерства, в кавалерійській школі, де працював Новицький, проводилась пропаганда серед учнів¹⁵. Однак, свідчень про те, чи знайшла ця пропаганда відгуки в середовищі учнівства, встановити не вдалося.

Очевидним є те, що існування “Землі і волі” 60-х років не справило якогось помітного впливу на учнівство регіону. Інша ситуація склалася після створення в 1876—77 рр. політичної партії “Землі і волі”, яка своїм спрямуванням та, особливо, продукуванням забороненої літератури, активно сприяла встановленню опозиційності в середовищі учнівської молоді. Останнє стало можливим й “завдяки” політиці, яку проводив царський уряд в царині середньої освіти.

Прихід на посаду нового міністра народної освіти Д.А. Толстого ознаменував реакцію в системі середньої освіти. Розроблений під його керівництвом Статут для гімназій та прогімназій вступив у силу в 1871 р. Він мав протистояти революційним настроям, які почали виникати в середніх навчальних закладах. В дусі самого статуту, було вироблено ряд правил для учнів середніх навчальних закладів цього відомства. Головним засобом боротьби з революційною крамолою було оголошено класицизм та повсюдний поліцейський нагляд. Проте, такі умови спричинили в середовищі учнівства ще більші протестні настрої.

У січні 1874 р. було виявлено, що вихованці Одеської духовної семінарії з південних слов’ян, збирались в бібліотеці, замикались там та читали нечаївські “обурливі прокламації” проти уряду, що докладались до газети “Независимость”, яка видавалась в Бухаресті. Редагована видним діячем болгарського визвольного руху Любеном Каравеловим, ця газета була заборонена в Туреччині та Росії. При дізнанні вихованці семінарії пояснили, що читали подібні твори для того, щоб вивчити спосіб складання прокламацій, які знадобляться їм, коли вони “будуть підбурювати болгарський народ проти Туреччини”. Виправдовуючись, попечитель Одеського учбового округу писав у Святійший Синод про те, що семінаристам із слов’ян зроблено попередження. Попечитель настійливо вимагав вилучення “неблагонамірених особистостей”, інакше “нічого доброго не вийде”. Шкідливий напрямок, на його думку, буде згубно впливати на новоприбулих, як і траплялось до цих пір¹⁶.

У цьому питанні для царського уряду була характерна подвійна позиція. З одного боку, Російській імперії було вигідне послаблення Туреччини шляхом національно-визвольних змагань південних слов’ян, з іншого — це підбурювало місцеве неросійське населення. Так, на думку дослідника цього питання П.С. Соханя, визвольна боротьба південних слов’ян, в свою чергу, впливала на посилення суспільного руху та соціальної боротьби в Росії. Однак мали місце й конкретно-історичні фактори та обставини, що активізували розмах солідарності. Великодержавна шовіністична політика російського царату по відношенню до неросійських народів окраїн Російської імперії, переслідування їх культури та мови (зокрема, заходи із заборони української мови, що були прийняті

царатом в 1876 р.) викликали глибоке невдоволення української громадськості й на ґрунті боротьби з гнобленням царату зростали симпатії та соціальні почуття солідарності громадськості України з національно-визвольним рухом в південнеслов'янських балканських країнах. Мала значення і та обставина, що Україна, являючись складовою частиною Російської імперії, знаходилась в безпосередній близькості до південнеслов'янських земель. Столітні економічні та духовні зв'язки Росії здійснювались, значною мірою, через Україну, що посилювало контакти України з південними слов'янами та залишало певний відбиток взаємовпливу на їхньому побуті, економічному та духовному житті¹⁷. Стосовно учнівства, то тут слід наголосити на факті наявності значної кількості південних слов'ян серед вихованців середніх навчальних закладів Півдня України.

Значного поширення серед учнівської молоді набула практика читання та розповсюдження прогресивної літератури, зокрема народницької.

В 1876 році у вихованця Херсонської учительської семінарії Терентія Прасалова було “виявлено книги революційного змісту, а саме: шість номерів журналу “Вперед”, “Емелька Пугачов”, “Бог то Бог, да сам не будь плох” та сільське оповідання Нефедова “Безбрачний”¹⁸. Дізнанням було з'ясовано, що “він отримав ці книги від вчительки народної школи Архидіаконської для зберігання”¹⁹. Очевидно, що учень семінарії не лише зберігав, але й перечитував ці книжки. Розповсюдити їх в навчальному закладі Т. Прасалову завадило попередження про це учбового керівництва одним з учнів семінарії. Було встановлено також і місце, звідки надійшли ці видання до Херсону — з Одеси.

В 1877 році серед учнів Байрамської учительської семінарії існував гурток. За ініціативою вихованця семінарії Петра Сокальського найбільш обдаровані учні збирались на читання, що складались переважно “з романів: Тургенева, Белінського, Помеловського, Писемського, Писарева та інших”²⁰. Після обшуку у одного з членів гуртка Григорія Дзика було знайдено “декілька книг журналу “Современник”, та зошит, писаний рукою Дзика “О положении рабочего класса” Флеровського”²¹. Також встановлено, “... що Сокальський давав товаришам, що збирались у нього вдома, такі заборонені книги як “Вперед” та “Хитрая механика”²². Окрім названих семінаристів, до складу гуртка входили: Олександр Котелєв, Василь Креховецький, Іван Павлов, Матвій Бечинар²³, Андрій Белінський (Генріх), Василь Яловега та іноді відвідував їх збори Буза²⁴. За всіма ознаками цей гурток носив самоосвітній характер. Багато з його членів потрапили під нагляд поліції вже закінчивши навчання, хоча Іван Павлов та Матвій Бечинар на 1879 рік ще були вихованцями семінарії. Це говорить про залучення до гурткової роботи учнів різних років навчання. Щодо джерела надходження літератури, то тут найімовірніші зв'язки з Одесою. Адже натхненник гуртка П. Сокальський мав старшого брата, який навчався в той час в університеті Одеси та й сам був звідти.

Іншою формою опозиційності учнів стало подання звернень до шкільного керівництва. В 1879 році по реальних училищах прокотилась хвиля невдоволення. Так, “Учень механіко-технічного відділення Ростова-на-Дону Петровського реального училища Михайло Колоніус за складання та розповсюдження між учнями інших реальних училищ звернення щодо подання колективного протизаконного клопотання на ім'я Пана Міністра

Народної Освіти, колишнього ж учня Херсонського реального училища Пашуновського винного в тому ж, визнано необхідним не допускати в інші навчальні заклади “²⁵”.

Про намагання революціонерів залучити середньошкільну молодь до опозиційної діяльності говорить факт, співучасником якого став учень Херсонського реального училища А. Клейф. Невідома для слідства особа надавала згаданому учню допомогу у вивченні народницької літератури. Так, було прочитано № 3 “Земли и воли” та “Хитрую механику”²⁶. Очевидно, що цього прагнув і сам учень.

Також є відомості про те, що в 1879 році в Херсонському реальному училищі розповсюджувалась заборонена література. Йі що вихованець цього училища Борзов мав приїхати до Акімова (діяч народницького руху — Т.А.) за забороненими виданнями, аби розповсюджувати їх в Херсоні. Однак довести цього не вдалося. Проте було встановлено, що в 1879 році учень реального училища в Херсоні Мартіус Ляпідус “веде переписку зі Степановим та Акімовим і отримує від Степанова різні заборонені видання”²⁷.

Ще в 1879—1880 рр. серед учнів земського реального училища в Єлизаветграді виникла група самоосвіти. До складу цього гуртка входили: С.М. Дудін,

В. А. Верняковський, О.К. Тарковський, М. Васильєв, Пулевич та Шейнцис²⁸. Учні 7 класу О.К. Тарковський та Є.Х. Чикаленко мали тісний зв’язок з українськими громадсько-культурними діячами, членами місцевої громади П.І. Михалевичем та І.К. Тобілевичем (Карпенко-Карий). Вони організували для решти учнів недільні читання літератури прогресивного напрямку у флігелі будинку І. Тобілевича. Із учнів особливо виділялися С.М. Дудін і М. Васильєв. Разом з ними О. Тарковський і Є. Чикаленко почали збиратися окремо і почали читати такі видання: “Сила соломѹ ломит” М.І. Наумова, “Что делать?” М.Г. Чернишевського, газ. “Народная воля” (№ 4) та ін. Потім С. Дудін і М. Васильєв познайомилися з І. Тобілевичем. На пропозицію громадівців вони включилися у переклади українською мовою творів російських белетристів “народницької школи” — Успенського, Златовратського, Наумова, Нефедова²⁹. Самуїл Дудін: “під їх впливом (О. Тарковський та Є. Чикаленко — Т.А) я зайнявся і “справою” тобто перекладом з російської на українську для народу”³⁰. У С. Дудіна під час обшуку було знайдено “Програму питань українських гуртків, гектографований рукопис протизаконного змісту” та “відповідь на означену вище програму, писану власноручно Дудіним”³¹. Ці факти свідчать про осмислення тогочасних тенденцій українського руху учнівською молоддю. Під час обговорення перекладів велись бесіди з при-воду різних явищ суспільного життя³². Навесні 1881 р. С. Дудін відійшов від громади, оскільки більше симпатизував революційним народникам, до останніх почав схилитися й Тарковський. У 1881 р., після від’їзду останнього в Мелітополь для здачі екзамену за реальне училище, організаційну роботу серед молоді проводив М. Васильєв, який під впливом І. Тобілевича та П. Михалевича “засвоїв їхню українофільську програму, хоч і не виступав проти народовольської”. Він створив новий гурток саморозвитку (Є. Хороманський, А. Фортунатов, І. Пономарьов). Його члени читали різноманітні демократичні видання, зокрема драгоманівську “Громаду”, газету “Народная воля” та ін. Спільні заняття знайомили учасників гуртка “з соціалістичними принципами, привчали до ідеї гурткової діяльності, до свободи товариських відносин тощо”³³.

В 1880 р. за висловлювання проти Імператорської особи та співчуття народувольцям в поле зору жандармерії потрапила учениця 2-го класу Олександрійської жіночої прогімназії Сура Гітля Шор. Вихованки означеної гімназії вели між собою розмову про вибух, що стався 5 лютого в Зимовому Палаці.

С. Г. Шор в розмові висловила такі думки: по-перше “соціалісти вимагають, аби Государ Імператор відмовився від престолу і через те, що Государ Імператор не хоче добровільно відмовитись від Царювання, то так йому і треба”, по-друге “з чого Государ наших дітей, тобто євреїв, бере на військову службу і примушує за себе битися, що соціалісти несправедливо сидять у тюрмі і сидять за правду, що якщо Государя уб’ють, то з Наслідником легко впоратися”, по-третє “якби Государ був вбитий, то євреям було б краще”, по-четверте “що тепер євреї не можуть бути ні губернаторами, ні професорами, а єврейки не можуть бути вчительками”³⁴. Встановити точно, де такі думки було взято ученицею прогімназії не вдалося.

В 1879—80 рр. у м Бердянську проводилось слідство у справі про звинувачення учнів Бердянської гімназії Хаєцького, Крейзера, Енгеля та фельдшера Іванова в приналежності до народників та зберіганні з метою розповсюдження народницької літератури³⁵. Проте, довести приналежність означених осіб до згаданого товариства слідчі не змогли.

Означені факти опозиційної діяльності учнівської молоді у 60—70-х роках ХІХ століття дозволяють виявити найбільш організовану форму такої діяльності - учнівський гурток. На початковому етапі свого існування воші найчастіше були своєрідним протестом проти існуючої шкільної системи, лише подекуди приймаючи політичний характер. Більшість їх копіювала діяльність народників: заснування таємних бібліотек, практика читань, видання власних журналів чи газет і т. д. Ініціаторами заснування гуртків могли виступати педагоги, студенти вузів та самі учні середніх навчальних закладів. У 60—70-х роках ХІХ століття зазначена діяльність була слабо організована та нетривала. Водночас, ця форма опозиційності була головною, проте не єдиною. Читання забороненої літератури, подання скарг, колективних звернень до шкільного начальства засвідчувало різні форми опозиційності учнівства до існуючого стану справ.

У той же час, за своїм спрямуванням опозиційні виступи учнівства не були однорідними. У 60—70-х рр. ХІХ ст. можна простежити декілька течій означеного руху.

Піднесення національно-визвольного руху на Балканах знайшло відгук в українському суспільстві взагалі й серед учнівської молоді Півдня України, зокрема Чимало вихованців середніх навчальних закладів були вихідцями з південних слов’ян. Організуючи таємні гуртки, вони підсилили своєрідну національно-визвольну течію опозиційного руху південних слов’ян на території Російської імперії.

Участь в опозиційному русі учнів-євреїв яскраво уособлювала в собі той протестний настрій, що існував серед єврейства в ті часи. Ставлення царської влади до освіти євреїв та єврейства взагалі підштовхувало молодих людей до пошуку справедливості саме в опозиційному русі.

Схожою за мотивами була й участь учнівства в українському (українофільському) русі. Переклад українською мовою різноманітної літератури, читання творів

М.П. Драгоманова, створення українофільських учнівських гуртків — все це засвідчувало інтерес учнівства до української проблематики.

Водночас, означені течії дуже тісно переплітались із загальноросійським народницьким рухом, що могло стосуватися й українофільського руху. Питання українства не могло не постати перед народниками. Працюючи в українському культурному середовищі, народнику просто необхідно було зрозуміти та пояснити середньостатистичному українцю свою позицію, та ще й зрозумілою для нього мовою. Інакше кажучи, кожен народник мав бути трохи “краєзнавцем”, а кожен народник, який працював в Україні — трохи українофілом.

Проте, окреслені проблеми ще потребують свого подальшого вивчення. Підсумовуючи ж питання опозиційного руху учнівства на Півдні України, варто наголосити на наступному: учнівство надзвичайно швидко реагувало на різноманітні шкільні та суспільно-політичні проблеми тогочасної Російської імперії. Воно було ще слабо організованим, але динаміка розмаху та урізноманітнення форм опозиційності свідчать про те, що в 60~70-х рр. XIX ст. протестний рух учнівства ставав дедалі потужнішою силою загального опозиційного руху.

¹ Дише Вл. Очерки по истории среднешкольного движения. — Сп-б.: Издание О. Богдановой. 1909.-С.33.

² *Исаев А А* Забастовки учащихся. — Сп-б: Книжный магазин А.Ф. Цинзерлинга, бывший Мелье и К., 1912. — 32с.

³ *Корнилов АЛ*. Общественное движение при Александре II (1855-1881). Исторические очерки. — М.: Тов-во типографий Л.И. Мамонтова, 1909. — 263с.

⁴ *Титлинов Б.В.* Молодежь и революция. 1860 — 1905 гг. Изд. 2-е. — А: Гос. издательство, 1925. — 166с.

⁵ *Волощенко А.К* Нариси з історії суспільно-політичного руху на Україні в 70-х — на початку 80-х років XIX ст. — К.: Наукова думка, 1974. — 223с.

⁶ *Ткаченко П.С.* Учащаяся молодежь в революционном движении 60-70-х гг. XIX в. — М.: Мысль, 1978. — 245с.

⁷ *Сохань П.С.* Национально-освободительная борьба южнославянских народов в 70-х годах XIX в. и общественность Украины. Доклад на VIII Международном съезде славистов. - К.: Наукова думка, 1978. — 34с

⁸*Борисенко В.Й., Непорожня Г.А.* Суспільно-політична діяльність учителів і учнівської молоді України в 1900 — поч. 1907 рр. — ІС Видавництво НПУ ім. Драгоманова, 2002. — 149 с

⁹*Світленко С.І.* Народництво в Україні 60-80-х років XIX століття. Аналіз публікацій документальних джерел. — Дніпропетровськ Видавництво ДДУ, 1995. — 240с

¹⁰ Там само. — С. 3.

¹¹ *Катренко А.М.* У пошуках побудови справедливого суспільства (Діяльність народовольців і чорнопредільців в Україні у 80-х роках XIX ст.). — К.: КНУ ім Т.Г. Шевченка, 2001. — 320 с

¹² *Бабіна О. І.* Становлення та розвиток гімназійної освіти в Україні (в кінці XIX — на початку XX століття); Дис канд. пед. Наук 13.00.01. — К, 2000. — 199 с

¹³ *Іванова Л.Г., Шатенко Р.П.* Суспільно-політичний рух 60-х рр. XIX ст. в Україні: до проблеми становлення ідеології. — К.: МЛП, 2000. — С. 248—249.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Там само. — С. 288.

¹⁶ *Ткаченко П.С.* Вказ. праця. - С. 205.

¹⁷ *Сохань П.С.* Вказ. праця. — С.7.

¹⁸ Центральний державний історичний архів у м Києві (далі - ЦДАК України). — Ф. 419. — Оп. 1. — Спр.176. — Арк. 2.

¹⁹ Там само.

²⁰ ЦДАК України. - Ф. 419. - Оп. 1. - Спр. 278. - Арк. 40.

²¹ Там само. — Арк. 30.

²² Там само. — Арк. 5.

- ²³ Там само. — Арк. 7.
- ²⁴ Там само. — Арк 27—28.
- ²⁵ ЦДІАК України. - Ф. 442. - Оп. 532. - Спр. 248. - Арк. 79.
- ²⁶ ЦДІАК України. - Ф. 419. - Оп. 1. - Спр. 295. - Арк. 29.
- ²⁷ ЦДІАК України. - Ф. 419. - Оп. 1. - Спр. 431а - Арк. 360.
- ²⁸ України. - Ф. 419. - Оп. 1. - Спр. 1193. - Арк. 27.
- ²⁹ *Катренко А.М.* Вказ. праця. — С. 78.
- “ЦДІАК України. - Ф. 419. - Оп. 1. - Спр. 1193. - Арк. 138.
- ³¹ Там само. — Арк 12.
- ³² *Катренко А.М.* Вказ. праця . — С 78.
- ³³ Там само. — С. 78—79.
- ³⁴ ЦДІАК України. - Ф. 419. - Оп. 1. - Спр. 453. - Арк 3.
- ³⁵ ЦДІАК України. - Ф. 419. - Оп. 1. - Спр. 264. - Арк. 3.